

Е. В. Анисимов.

ВРЕМЯ ПЕТРОВСКИХ РЕФОРМ.

Л. : Лениздат, 1989.— 496 с.

Нова монографія д-ра істор. наук Є. В. Анісімова присвячена дослідженню цікавої й одночасно суперечливої сторінки російської історії — епохи державних реформ Петра I. Проблеми, висвітлювані на сторінках рецензованої книги, неодноразово розглядалися як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Проте творчий підхід автора до аналізу багатого фактологічного матеріалу, а також пошук витоків (у далекій ретроспективі) та наслідків великих потрясінь, що випали на долю народів, які населяли Російську державу, — все це робить рецензовану працю оригінальною й актуальною як у науковому, так і суспільно-політичному плані.

Автор монографії відмовляється від малопродуктивного при дослідженні цієї складної проблеми пошуку передумов перелому, який відбувся на території Російської держави в першій чверті XVIII ст. Головну увагу вчений зосереджує на особистості Петра I, в якому вбачає (зразу ж зауважимо, що поділяємо цю думку) каталізатора, який сприяв інтенсифікації перелому, що відбувався у країні, примусив її здійснити гігантський стрибок, у результаті якого Росія пройшла через кілька етапів розвитку, та в значній мірі став першопричиною суспільних потрясінь першої чверті XVIII ст. Такий підхід до проблеми зумовив своєрідну структуру дослідження.

Аналізуючи різноманітні сфери суспільно-політичного, економічного й соціального життя в зазначений період, автор неодноразово повертається до аналізу дій Петра I. Адже розділ, присвячений характеристиці першого російського імператора, становлення і реалізації його як державного діяча, котрий, за влучним виразом Є. В. Анісімова, на зразок античного титана підняв непосильну вагу, не може в повній мірі виявити суті цієї непересічної та разом з тим глибоко суперечливої особистості. Він лише накреслює канву, по якій у наступних розділах монографії висвітлюються різноманітні прояви державного життя й заходи по його перебудові, формується складна мозаїчна картина, що певною мірою відображає позитивні та негативні риси Петра I. Причому саме це зображення не є самоціллю для автора, а швидше — ключем для розуміння епохи і реформ, що її супроводжували.

Є. В. Анісімов прагне дослідити більш-менш повно всі реформаторські дії царя. При цьому перевага віддається насамперед дослідженню нововведень у галузі військового будівництва. Адже саме воно в значній мірі активізувало проведення решти реформ. Успіхи, яких досягли нові збройні сили у Північній війні, викликали у Петра I бажання провести також реформи цивільного правління.

Саме тому в ході реформи останнього переслідувалася мета побудови держави на армійський зразок. Військові потреби викликали необхідність індустріалізації країни, яка проводилася жорсткими методами, а також мілітаризації та одержавлення економіки Росії у цілому. Процес зростання ролі держави в усіх проявах суспільного життя — економічній, соціальній і духовній сферах — мав надзвичайно важливі наслідки не лише для сучасників реформ, а й далеких нащадків. Епоха

Петра, на думку автора, не залишає практично і до цього часу місця для інших, недержавних форм суспільного існування, це — час запуску «вічного двигуна» вітчизняної бюрократичної машини, заснування тоталітарної держави.

Відмічаючи негативні прояви реформаторської діяльності Петра, Є. В. Анісімов підкреслює також позитивні її моменти, що сприяло включенню Росії в загальноєвропейську сім'ю народів. Розглядаючи давню дискусію «слов'янофілів» та «західників» щодо оцінки подій першої чверті XVIII ст., автор прагне аргументувати свою власну позицію, вільну від абсолютизації тих чи інших тверджень. Так, відмічаючи у цілому позитивний характер нововведень, котрі ні в якій мірі не зводили Росію з магістрального шляху її розвитку, а лише значно прискорили просування по ньому, історик порушує питання про їх мету й способи її досягнення. Аналізуючи моральність чи, навпаки, аморальність державної практики в зазначений період, автор звертає увагу на співвідношення цих начал у характері імператора, котрий дивився на людей як на знаряддя, матеріал для реалізації своїх задумів. Надзвичайно показовим у даному відношенні є приклад, наведений у монографії, — лист Петра з театру бойових дій, у якому цар наказує прискорити набір в армію, оскільки, за його словами, «...при сей школе много учеников умирает, того для не добро голову чесать, когда зубы выломаны из гребня» (с. 63). На основі аналізу багатьох фактів з державної політики уряду Петра Є. В. Анісімов робить висновок, що насильство являло собою суть екстраординарних заходів, було зафіксоване у законах, а отже, закладено в основу побудови Російської держави.

Принциповим, на нашу думку, є висновок щодо кінцевого результату «революційних» новацій Петра, котрі (як би це парадоксально не звучало) мали доволі відчутний консервативний характер, оскільки були спрямовані на збереження основних засад традиційного державного режиму, на закріплення і зміцнення кріпосницьких структур.

Великий інтерес для науковців та громадськості України являють собою роздуми автора навколо такої складної колізії вітчизняної історії, як питання про політичний вибір гетьмана І. Мазепи. Історіографія цієї проблеми включає у себе велику кількість праць і, відповідно, оцінок з цього приводу. Розмаїття думок дуже широке: від повної підтримки вчинку гетьмана й прославлення його на цьому ґрунті до абсолютного несприйняття як зрадника Росії. Радянська історіографія виробила ще один догмат-парадокс — зраду ним інтересів як російського, так і українського народів.

Є. В. Анісімов намагається відійти від одномірної, негативної оцінки гетьмана, характерної для російської історичної літератури, та проаналізувати як суб'єктивні фактори (не вдаючись при цьому до вишукування генетичної закодованості на зраду в особі І. Мазепи), так і об'єктивні, викликані іманентним розвитком російської й української державності, а також характером їх взаємодії. Визначальними при цьому, на думку автора, були не особисті риси характеру українських гетьманів чи взагалі властивості українського національного характеру, а особливості політичного та соціально-економічного розвитку України у межах Російської держави, яка за сто років після знаменитих «Статей Богдана Хмельницького» пройшла шлях від незалежності до ліквідації останніх проявів автономії й перетворення в звичайнісіньку окраїну імперії.

Епоха, яку досліджує автор на сторінках монографії, — період прискорення ходи Української держави по шляху до повної ліквідації державності. Адже Петро з властивим йому деспотизмом в умовах несприятливого розгортання бойових дій у Північній війні мало рахувався з особливостями політичного устрою України, розглядаючи гетьмана лише як привілейованого виконавця своєї волі. Він розпоряджався

ся матеріальними і людськими ресурсами краю відповідно до потреб Російської держави, не рахуючись з інтересами українського народу. До того ж автор справедливо зазначає, що існувала реальна загроза для України в близькому майбутньому стати територією для реалізації чергової петровської реформи, спрямованої на докорінну зміну всього її політичного устрою.

Викликає, проте, заперечення трактування російським істориком вирішального мотиву політичної переорієнтації І. Мазепи, який він вбачає у боязні гетьмана втратити владу за умови політичного та військового фіаско російського монарха в результаті можливої поразки у Північній війні й шведського вторгнення на Україну.

Невиправданим, на нашу думку, є також ігнорування автором сюжетів, пов'язаних з проведенням урядом Петра державної реформи на Україні в 20-ті роки XVIII ст., котра призвела до ліквідації гетьманства як інституту державної влади у краї та натомість утвердження там при владі царської установи — Малоросійської колегії, підпорядкування українських фінансів загальноімперським потребам тощо.

В цілому авторська концепція реформ першої чверті XVIII ст. і вдало розроблена структура монографії дали змогу Є. В. Анісімову дослідити проблему на широкому суспільно-політичному, економічному, соціальному й культурному фоні, узагальнити та систематизувати як власні наукові пошуки, так і досягнення інших учених, котрі вивчають історію петровських перетворень.

Одержано 20.12.91.

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

В. М. Ричка.

**ЗА ЛІТОПИСНИМ РЯДКОМ: ІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ
ПРО КИЇВСЬКУ РУСЬ.**

К., Рад. шк., 1991.— 207 с.

У наш час дуже активно відбуваються процеси національного відродження, відновлюється правда історії нашого народу, постають з небуття забуті імена національних героїв, вчених, діячів науки і культури. Грунтовно поповнить знання рідної історії рецензована праця. Хоча вона адресована учням середніх та старших класів загальноосвітньої школи, це видання стане у пригоді широкому колу шанувальників історичного минулого.

На основі першоджерел, переважно літописних, автор зумів відтворити загадковий світ давньої історії України. Книга знайомить з найрізноманітнішими аспектами суспільно-політичного, економічного та культурного життя Київської держави.

Багато цікавого матеріалу, зокрема, присвячено питанням розбудови стародавніх міст і фортець, розвитку в них ремесла і торгівлі, походженню й соціальному розвитку не тільки східнослов'янських племен, що входили до Київської Русі, а й інших, здебільшого тюркомовних народів — печенігів, половців, татаро-монголів. Достатня увага приділена проблемам державного устрою, земельних відносин. Значний інтерес становить висвітлення діяльності княгині Ольги. Однак не до кінця розкритим залишився зміст впроваджуваних нею реформ. На наш погляд, автор припустився тут прорахунку, адже останні мали далекосяжне значення для Русі. У рецензованому виданні вміщено також цінні матеріали про розвиток освіти у нашій прабатьківщині. З книги читач дізнається, що в Київській Русі функціонувало й проводило величезну просвітницьку роботу майже 10 тис. церков та близь-